

4. ઓછી અક્કલથી દુકાળ પડે છે

ચતરસિંહ જામ

જન્મ : ૧૯-૫-૧૯૬૧

તેમનું વતન જન્મસ્થળ જેસલમેર જિલ્લાનું રામગઢ છે. તેમના પિતાનું નામ કરનસિંહ જામ અને માતાનું નામ શ્રીમતી મીરા કંવર છે. તેમણે હાયર સેકન્ડરી સુધીનું શિક્ષણ મેળવેલ છે. તેઓ રાજસ્થાનમાં ‘જલપુરુષ’ તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ રાજસ્થાનમાં પાણી બચાવ માટેની સામાજિક સેવા કરી રહ્યા છે. તેઓ સમાજને સાથે રાખીને તળાવ અને કુવાઓના કામ કરી રહ્યા છે. તેમના વિચારો અને કાર્યો પર શ્રીમતી અનુપમ મિશ્રાના પુસ્તકો ‘આજ ભી ખરે હૈ તાલાબ’ અને ‘રાજસ્થાનકી રજત બુંદે’ નો ખૂબ જ પ્રભાવ પડ્યો છે.

અંગ્રેજી નિબંધની અસર નીચે આપણે ત્યાં નિબંધ લખાવા શરૂ થયા. પોતાના વિચારો, સંવેદનો, માહિતી, વિગતોને તેમના મહત્વ અનુસાર વ્યવસ્થિત ક્રમમાં ગોઠવીને લખાતું લખાણ તે નિબંધ. અંગ્રેજીમાં ‘એસે’ નો અર્થ થાય પ્રયાસ અથવા પ્રયત્ન. એ લખાણનો પ્રયત્ન છે. નિબંધનો અર્થ થાય સારી રીતે ગોઠવાયેલું લખાણ. કોઈપણ વિષય વિશે નિબંધ લખી શકાય. સામાન્ય રીતે એ વિષયનું વર્ણન અથવા એ વિષયની માહિતી કે સમજૂતી નિબંધમાં અપાતી હોય છે. આ વર્ણન ચિત્રાત્મક હોઈ શકે, પૃથક્કરણાત્મક હોઈ શકે, ભાવાત્મક કે તુલનાત્મક હોઈ શકે પણ એમાં એકસૂત્રતા અથવા આંતરવિરોધનો અભાવ અને ક્રમબદ્ધતા હોય તે અત્યંત જરૂરી ગણાય.

નિબંધના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. ગંભીર તથા વિચારપ્રધાન નિબંધ અને સંવેદનપ્રધાન અથવા લલિત નિબંધ. ગંભીર અથવા વિચારપ્રધાન નિબંધમાં એક પેટાપ્રકાર માહિતીપ્રધાન નિબંધ અથવા માહિતી નિબંધ છે. તેમાં વાંચનાર ને ઉપયોગી એવી પ્રમાણભૂત અથવા અનુભવ ઉપર આધારિત આધારભૂત માહિતી હોય છે. એ માહિતીને મુદ્દાસર એટલે કે તેનાં વિવિધ પાસાંને તેમના મહત્વના ક્રમ અનુસાર ગોઠવી હોય છે. એમાં જાણકારી વધારે હોય છે સાથે પોતાના અભિપ્રાયો પણ હોય છે. એમાં યોગ્ય-અયોગ્ય શું છે તે પણ બતાવાય છે. વાચકને આવા નિબંધથી જ્ઞાનલાભ થાય છે. તેની માહિતી અને વિચારશક્તિ વધે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નર્મદથી શરૂ કરી આનંદશંકર ધ્રુવ, મહાત્મા ગાંધીજી, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, કેદારનાથજી જેવા સમર્થ નિબંધકારો થયા છે.

રાજસ્થાનમાં દુકાળની નવાઈ નથી. એમાંય જેસલમેરની આજુબાજુના પ્રદેશોમાં તો અત્યંત ઓછો વરસાદ પડે છે. આટલા ઓછા વરસાદમાં પણ પોતાને જોઈતું પાણી કેવી રીતે સંઘરી શકાય તે આ લેખમાં રજૂ થયું છે. વળી આટલા ઓછા પાણીથી એકબીજાના સહકારને કારણે જરૂરી અનાજ પણ પેદા થઈ શકે તે પણ બતાવ્યું છે. સહકાર અને સ્વાવલંબનનો પાઠ તમને આ લેખ શીખવાડશે.

(રાજસ્થાનના જેસલમેર જિલ્લાના રામગઢ વિસ્તારમાં ગયા વર્ષે કુલ ૪૮ મિ.મી. એટલે કે ૪.૮ સે.મી. કે માત્ર ૨ ઈંચ જેટલો વરસાદ પડ્યો અને તોય ત્યાં દુકાળ પડ્યો નહીં. ભારતમાં આટલો ઓછો વરસાદ ક્યાંય પડતો નથી. વધારે વરસાદવાળા તમામ વિસ્તારો દુકાળગ્રસ્ત કેમ છે? આ એક વિચારવા

જેવો પ્રશ્ન છે. આપણી ઓછી અક્કલ અને દૂરદર્શિતાના અભાવે તે વિનાશ તરફ લઈ જઈ રહ્યું છે. શું આપણે હજુ પણ આંખો નહીં ખોલીએ ? - સંપાદક)

ટેલિવિઝન ક્યાં નથી ? અમારે ત્યાં પણ છે. અમારે ત્યાં એટલે કે જેસલમેરથી ૧૦૦ કિ.મી. પશ્ચિમમાં પાકિસ્તાનની સીમા પર પણ. એ પણ જણાવી દઉં કે અમારે ત્યાં દેશનું સૌથી ઓછું પાણી વરસે છે, ક્યારેક ક્યારેક તો વરસતું પણ નથી.

તમારે ત્યાં કેટલું પાણી વરસે છે એ તો તમે જ જાણો. અમારે ત્યાં છેલ્લા બે વર્ષમાં થયેલા કુલ વરસાદની જાણકારી તમને આપવા ઈચ્છીએ છીએ. સન્ ૨૦૧૪માં જુલાઈમાં ૪ મિ.મી. અને પછી ઓગસ્ટમાં ૭ મિ.મી. એટલે કે કુલ ૧૧ મિ.મી. વરસાદ વરસ્યો હતો. ત્યારે પણ અમારો આ રામગઢ વિસ્તાર દુકાળના સમયારોમાં ન આવ્યો અથવા અમે સમાચારોમાં આવવાની નોબત જ ન આવવા દીધી. વળી ગયા વર્ષે સન્ ૨૦૧૫માં ૨૩ જુલાઈએ ૩૫ મિ.મી. ૧૧ ઓગસ્ટે ૭ મિ.મી. અને વળી ૨૧ સપ્ટેમ્બરે ૬ મિ.મી. વરસાદ થયો. આટલા ઓછા વરસાદમાં પણ અમે અમારા ૫૦૦ વર્ષ જૂના વિપ્રસાર નામના તળાવને ભરી લીધું હતું. આ બહુ જ વિશેષ તળાવ છે. લાખો વરસો પહેલાં કુદરતમાં જે ભારે ઉથલ-પાથલ થઈ એને કારણે તળાવની નીચે કાળી ચીકણી માટીનું, મુલતાની માટીનું કે જીપ્સમનું એક થર જામી ગયું હતું. આ થરને કારણે વરસાદનું પાણી ઝમીને રેગિસ્તાનમાં નીચે વહેતા ખારા પાણીમાં મળતું નથી. તે રેતીમાં ભેજની જેમ સુરક્ષિત રહે છે. આ ભેજને અમે નીતર્યું પાણી કહીએ છીએ.

તળાવમાં ઉપર ભરાયેલું પાણી કેટલાક મહિનાઓ તો ગામના કામમાં આવે છે, જેને આપણે પાલર પાણી કહીએ છીએ. એ પૂરા વિજ્ઞાનમાં આપણે નહીં જઈએ પણ તળાવ ઉપરથી સુકાઈ જાય પછી રેતીમાં સમાયેલા ભેજને અમારા પૂર્વજો ન જાણે ક્યારથી બેરી, ફૂઈ નામનો એક સુંદર ઢાંચો બનાવીને ઉપયોગમાં લે છે. હજુ એપ્રિલના ત્રીજા અઠવાડિયામાં પણ અમારા તળાવમાં ઉપર સુધી પાણી ભરાયેલું છે. જ્યારે સુકાશે ત્યારે નીતર્યું પાણી આવી જશે અને અમે આવતા વરસાદ સુધી પાણીના મામલે એકદમ સ્વાવલંબી બની રહીશું.

આ વિશેષ તળાવ વિપ્રસારની જેમ જ અમારા જેસલમેર વિસ્તારમાં કેટલાંક વિશેષ ખેતરો પણ છે. આમ તો આ બધો વિસ્તાર દુકાળનો જ છે. વરસાદ પડે તો એક પાક મળે છે. પણ ક્યાંક-ક્યાંક ચીકણી કાળી માટી કે જિપ્સમની પટ્ટી ખેતરોમાં પણ છે. સમાજે સદીઓથી વિશેષ ખેતરોને અંગત કે કોઈ પરિવારના હાથમાં જવા દીધાં નથી. આ વિશેષ ખેતરોને સમાજે બધાનાં બનાવી દીધાં છે. જે વાતો તમે લોકો કદાચ સૂત્રોમાં સાંભળો છો તે વાતો, સિદ્ધાંતો અમારા સમજદાર પૂર્વજોએ અમારે ત્યાં જમીન પર ઉતારી દીધા છે. આ વિશેષ ખેતરોમાં આજની આ ગળાકાપ હરીફાઈના જમાનામાં પણ સામૂહિક ખેતી થાય છે. આ વિશેષ ખેતરોમાં દુકાળની વચ્ચે પણ સુંદર પાક પેદા કરવામાં આવે છે.

ગયા વર્ષના કુલ પડેલા પાણીના આંકડા તો તમે ઉપર જોયા જ છે. હવે એને સામે રાખીને આ વિશાળ દેશના કોઈપણ કૃષિ વિશેષજ્ઞને પૂછી લો કે ૨.૪ સે.મી.ના વરસાદમાં શું ઘઉં, સરસવ, ચણા જેવા પાકો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ? આ બધા વિશેષજ્ઞોનો ઉત્તર ‘ના’માં હશે. પરંતુ જો હમણાં તમે રામગઢ આવો તો અમારે ત્યાંનાં ખેતરોમાં આ બધા પાકો આટલા ઓછા પાણીમાં ખૂબ સારી રીતે તૈયાર થઈને મુકાઈ રહ્યા છે. આ શુષ્ક રેગિસ્તાનમાં, સૌથી ઓછા વરસાદના વિસ્તારમાં આજે પણ ભરપૂર પાણી છે, અનાજ છે અને પશુઓને માટે ખૂબ માત્રામાં ચારો છે. એ જણાવતાં પણ સંકોચ થઈ

રહ્યો છે કે આટલા ઓછા પાણીમાં પાકેલો આ પાક માત્ર આપણા કામમાં જ નથી આવી રહ્યો, બલ્કે દૂર-દૂરથી એની લણણી માટે બીજા લોકો પણ આવી રહ્યા છે એમાં બિહાર, પંજાબ, મધ્યપ્રદેશના માલવાથી પણ લોકો પહેલીવાર આવ્યા છે - એટલે કે જ્યાં અમારા કરતાં વધારે વરસાદ થાય છે ત્યાંના લોકોને પણ અહીં કામ મળ્યું છે.

પાણીને લઈને લોકો ઝઘડે છે અને અહીં અમારાં ગામડાંઓમાં આટલો ઓછો વરસાદ હોવા છતાં પણ પાણીને લઈને સમાજમાં પરસ્પર પ્રેમનો નાતો બન્યો છે. તમે ભોજનમાં આગ્રહ સાંભળ્યો છે. તમારે ત્યાં મહેમાન આવી જાય તો એને વિશેષ આગ્રહ કરીને ભોજન પીરસવામાં આવે છે. અમારે ત્યાં તળાવ, કૂવા અને કૂઈ પર આજે પણ પાણી કાઢવા માટે વિનંતી કરવામાં આવે છે - પહેલાં તમે પાણી લો પછી અમે લઈશું. પાણીએ અમારે ત્યાં સામાજિક સંબંધો જોડીને રાખ્યા છે. એટલા માટે દેશના અન્ય ભાગોમાં જ્યારે પાણીને કારણે સામાજિક સંબંધો તૂટતા દેખાય છે ત્યારે અમને બહુ જ ખરાબ લાગે છે.

એની પાછળ એક મોટું કારણ તો છે પોતાની ચાદર જોઈને પગ ફેલાવવા. મરાઠાવાડે કુદરત પાસેથી પાણી થોડું ઓછું મેળવ્યું પરંતુ શેરડીની ખેતી કરીને ભૂજળ બધું જ ખેંચી લીધું. હવે એક જ કૂવામાં પાણી તળિયે આવી ગયું છે અને એમાં સેંકડો ડોલ ઉપરથી લટકેલી જોવા મળે છે. આ વિસ્તાર આવી ખેંચતાણમાં પડી ગયો છે.

ક્યારેક આખા દેશમાં પાણીને લઈને સમાજના મનમાં એકસરખો ભાવ રહ્યો હતો. આજે નવી ખેતી, વધારે પાણી માગતા નવા નવા પાક, કારખાનાંઓ, તળાવોને પૂરીને બનેલા અને વધતા જઈ રહેલા શહેરોમાં સંયમનો ભાવ ક્યારનોય ખતમ થઈ ગયો છે. ત્યારે આપણને કાં તો ચેન્નાઈ જેવું ભયાનક પૂર દેખાય છે અથવા લાતુર જેવો ભયાનક દુકાળ. ચેન્નાઈનું વિમાનમથક પૂરમાં ડૂબી જાય છે અને લાતુરમાં રેલ આવે છે.

પાણી ક્યાં કેટલું વરસે છે એ પ્રકૃતિએ હજારો વરસોથી નક્કી કરી રાખ્યું છે. કોંકણમાં, ચેરાપૂંજીમાં ખૂબ વધારે તો અમારા ગામડાંમાં, જેસલમેરમાં ખૂબ જ ઓછું. પણ જે જ્યાં છે ત્યાં પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જોઈને જેમણે જે તે સમાજ ચલાવવાની યોજના બનાવી છે અને એમાં એમણે સરકારોની વાતો સાંભળી નથી, લાલચ કરી નથી તો તે સમાજ પાણી ઓછું હોય કે વધારે આનંદમાં રહે છે.

ટિપ્પણ

દુકાળગ્રસ્ત - દુકાળની અસરથી ઘેરાયેલું **દૂરદર્શિતા** - ભવિષ્યનો વિચાર કરીને જોવું તે **પાલર** - વરસાદનું પાણી **કૂઈ** - નાનો કૂવો **કૃષિવિશેષજ્ઞ** - ખેતી વિશે ખાસ જાણનાર **શુષ્ક** - સૂકું **નાતો** - સંબંધ

રૂઢિપ્રયોગ

ચાદર જોઈને પગ ફેલાવવા - પોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે વ્યવહાર કરવો

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. લેખકે અહીં કયા વિસ્તારની વાત રજૂ કરી છે ?

2. રેતીમાં રહેલા ભેજને કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?
3. અત્યંત ઓછા વરસાદમાં પણ જેસલમેરમાં કયા પાકો લેવાય છે ?
4. કયા કયા પ્રદેશના લોકોને જેસલમેરમાં કામ મળી રહે છે ?

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં આપો.

1. વિપ્રાસર તળાવની વિશેષતાઓ જણાવો.
2. વિશેષ ખેતરોનું વર્ણન કરો.

પ્રશ્ન 3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો.

1. ‘ઓછા પાણીથી નહીં’, ઓછી અક્કલથી દુકાળ પડે છે ? - વિધાન સાથે સંમત છો ? શા માટે ?
2. જો પાણી ન મળે તો માનવજાતનું શું થાય તે અંગે તમારા વિચારો રજૂ કરો.
3. પાણીનો વ્યય અટકાવવા માટે તમે શું કરશો તે લખો.

પ્રશ્ન 4. સમાનાર્થી શબ્દ લખો.

પાણી, અવાજ, આનંદ, સ્વાવલંબી

પ્રશ્ન 5. વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ લખો.

સૂકું, સમજદાર, વધારે, સુંદર

આટલું કરો.

1. શાળામાં ‘જળ એ જ જીવન’ વિષય પર વક્તૃત્વ સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
2. ‘જળ’ વિષયક કવિતાઓનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
3. ‘જળ’નું મહત્વ દર્શાવતા સુવિચારો નોટીસબોર્ડ પર લખો.

રૂઢિપ્રયોગ

“તે કેમ જાણ્યું કે પહેલા ત્રણમાં તું આવીશ ?” ચોથો વાતમાં પડ્યો.

“એમ તો નહીં પણ પહેલો આવીશ.” મહાદેવે સગર્વ કહ્યું.

“કહેવાય નહીં હો મહાદેવ” વડાએ કહ્યું, “આડે દિવસે દોડે ને દશેરાએ ન ય દોડે.”

ત્રીજો બોલ્યો, “મણિયાને તું કમ ન જાણતો, છઠ્ઠા ધોરણમાં પહેલે નંબરે આવ્યો જ હતો ને વળી ?”

ચોથો બોલી ઊઠ્યો, “તે નટુડો ઓછો છે કે ? એમાં પાછા એના બાપા હેડમાસ્તર છે.”

મહાદેવ ન ડગ્યો, “ના રે ના, એવું હોત તો પરીક્ષા જ ન લેત. ખાલી તમે ઘોડાં દોડાવો છો.”

વડાએ કહ્યું, “ઠીક ભાઈ, જોઈએ છીએ ને ! મામાનું ઘર કેટલે તો દીવો બળે એટલે.”

“હા, હા, દીવો બળે એટલે ! પહેલો નંબર લાવું.” મહાદેવ તાનમાં હતો.

“હા વળી, આપણા ગામનું નાક રહેશે. પહેલો આવીશ તો દર મહીને પંદર રૂપિયા, બીજાને દસ ને ત્રીજો આવીશ તોયે પાંચ...”

તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં પન્નાલાલ પટેલ રચિત કૃતિ ‘પરીક્ષા’ કૃતિમાંથી ઉપરનો સંવાદ લેવાયો છે. તમે જો ધ્યાનથી વાંચો તો સંવાદની સચોટતા સાધનાર તત્ત્વ સહજતાથી પ્રયોજાયેલા રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવત છે. ઉપરના સંવાદમાં પ્રયોજાયેલા રૂઢિપ્રયોગ - કહેવત તારવી શકો ? ચાલો, એ રૂઢિપ્રયોગ-કહેવતને અર્થ સહિત જોઈએ.

રૂઢિપ્રયોગ :

દશેરાએ ઘોડો ન દોડવો - ખરે પ્રસંગે નિષ્ફળ જવું

ઘોડાં દોડાવવાં - ખાલી મનોરથ કરવા, શેખચલ્લી જેવા તરંગો કરવા

નાક રહેશે / નાક ઊંચું રહેવું - આબરુ રહેવી, માન પામવું, માન વધવું

કહેવત :

મામાનું ઘર કેટલે ? દીવો બળે એટલે - પોતની મંજિલથી નજીક હોવું તે.

ઉપરના સંવાદને ધ્યાનથી વાંચતાં તમે સમજી શકો છો કે રૂઢિપ્રયોગ - કહેવત જેવી બાબતથી કોઈ બાબતને કેટલી ટૂંકમાં, સચોટતાથી, સહજતાથી રજૂ કરી શકાય છે. તમે તમારા લખાણ, રોજિંદા ભાષાપ્રયોગમાં રૂઢિપ્રયોગ વણી લઈ શકો તો તમારી ભાષા વધુ સમૃદ્ધ થશે. અહીં કેટલાક રૂઢિપ્રયોગ આપેલ છે.

1. આંખ ખૂલી જવી	ચકિત બનવું, સમજ પડવી, સાચી પરિસ્થિતિ સમજાવી
2. આંખની કીકી હોવું	અતિપ્રિય હોવું
3. આંખમાં ધૂળ નાખવી	છેતરવું, દગો કરવો
4. આકાશ પાતળ એક કરવાં	કોઈ પ્રયાસ બાકી ન રાખવો
5. ઊઘ ઊડી જવી	ખૂબ ચિંતા થવી
6. એક પગ કબરમાં હોવો	મૃત્યુ નજીક હોવું
7. કજિયાનું મોં કાળું કરવું	કલેશથી વેગળા રહેવું

8. કડવો ઘૂંટડો ગળી જવો	અપમાન સહન કરી લેવું
9. કૂવામાંના દેડકા હોવું	સંકુચિત વિચારસરણીવાળા હોવું
10. કોણીએ ગોળ લગાડવો	પોતાનું કામ સાધવા લાલચ આપવી
11. જીભ ન ઉપડવી	બોલી ન શકવું
12. જીવ અધ્ધર થઈ જવો	ચિંતિત થવું
13. જીવ બળી જવો	ખૂબ સંતાપ થવો
14. ટાઢે પાણીએ ખસ જવી	વગર મહેનતે પીડા ટળવી
15. દહીં-દૂધમાં પગ રાખવો	બન્ને પક્ષમાં રહેવું
16. ધૂળમાં મેળવવું	નિષ્ફળ કરવું
17. નાક કાપવું	આબરૂને કલંક લગાડવું; બેઈજજત કરવું
18. નાના મોંએ મોટી વાત કરવી	ગજા ઉપરાંતની વાત કરવી
19. નામ કાઢવું	પ્રસિદ્ધિ પામવું
20. પથ્થર પર પાણી	વ્યર્થ જવું
21. પાણીમાં જવું	એળે જવું, નિરર્થક થવું
22. બારમો ચન્દ્રમા હોવો	અણબનાવ હોવો
23. બારે મેઘ ખાંગા થવા	મૂળશધાર વરસાદ પડવો
24. મોં તોડી લેવું	અપમાન કરવું
25. મોંમાં પાણી આવવું	કશુંક ખાવાનું અત્યંત મન થવું
26. મોંમાં મગ ભરાઈ જવા	મૂંગા થઈ જવું
27. વાળ વાંકો ન થવો	કોઈ નુકસાન ન થવું
28. હાથ ધોઈ નાખવા	આશા મૂકવી (ર) જવાબદારી છોડી દેવી
29. હાથ પીળા કરવા	પરજાવવું
30. હૈયે ટાઢક વળવી	મનમાં નિરાંત થવી